

М. Левченко,

аспірант

кафедри міжнародного і європейського права юридичного факультету
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА РОЗВИТОК У МЕЖАХ АФРИКАНСЬКОГО РЕГІОНУ

Постановка проблеми. Як визнається в Декларації про право на розвиток 1986 р., розвиток є всебічним економічним, соціальним, культурним і політичним процесом, спрямованим на постійне підвищення добробуту всього населення та всіх осіб на основі їхньої активної, вільної і конструктивної участі в розвитку та справедливому розподілі створюваних під час нього благ. Право на розвиток – це також право людей і народів на сприятливе середовище на національному і глобальному рівнях, що сприяє справедливому, рівноправному, заснованому на участі та орієнтованому на інтереси людини розвитку, за якого дотримуються всі права людини [1]. Разом з тим, через понад 30 років після ухвалення Декларації 1986 р. мільярди людей у різних регіонах світу залишаються залишеними поза увагою і ще не реалізували своє право на розвиток [2]. Як зазначають Керол Сі Нганг (Carol C Ngang), Серж Дджою Камга (Serges Djoyou Kamga), Вусі Гумед (Vusi Gumed) «необхідність вирішення проблем, пов'язаних з правами людини і розвитком, протягом кількох десятиліть залишалася актуальною як в академічному, так і в політичному дискурсі і, по суті, врешті-решт викристалізувалася у визнання того, що розвиток сам по собі є правом людини. Однак, оскільки право на розвиток виникло в країнах, що розвиваються, розвинені країни з побоюванням і обережністю ставляться до питання про те, чи існує право людини

на розвиток. Таким чином, незважаючи на аргументацію, яка зумовила необхідність появи права на розвиток, подальші політизовані суперечки щодо його правової природи та концептуальної ясності як права людини гальмують його реалізацію» [3, с. 1]. У зв'язку з цим дослідження питання щодо забезпечення права на розвиток у межах африканського регіону є вчасним та актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі питання присвячені міжнародному захисту прав людини на міжнародному регіональному рівні, зокрема праву на розвиток, діяльності міжнародної спільноти і держав у досягненні цілей сталого розвитку досліджувалися в роботах українських і зарубіжних учених, серед яких: А. Войціховський, С. Карвацька, Є. Реньов, Т. Сироїд, Л. Фоміна, Вусі Гумед (Vusi Gumed), Керол Сі Нганг (Carol C Ngang), Серж Дджою Камга (Serges Djoyou Kamga), Ромола Адеола (Romola Adeola) та ін. Разом з тим, зважаючи на те, що право на розвиток не було предметом окремого комплексного дослідження, означена тематика потребує подальшого ґрунтовного дослідження.

Мета статті полягає у наданні характеристики міжнародно-правових актів, прийнятих у межах африканського регіону, національних актів та судової практики щодо закріплення права на розвиток.

Виклад основного матеріалу. Право на розвиток, яке є невід'ємним

правом людини, в силу якого кожна людина і всі народи мають право брати участь у такому економічному, соціальному, культурному та політичному розвитку, за якого можуть бути повністю здійснені всі права людини й основні свободи, а також сприяти йому та користуватися його благами (ст. 1 Декларації про право на розвиток 1986 р.) [4], знайшло своє закріплення в низці міжнародно-правових актів регіонального рівня, зокрема в межах Африканського союзу (далі – АС) та Південноафриканського співтовариства розвитку (далі – САДК), практиці регіональних правозахисних органів та конституційних актах африканських держав.

Так, відповідно до Установчого акта Африканського Союзу 2000 р. однією з цілей Союзу є: сприяння сталому розвитку на економічному, соціальному та культурному рівнях, а також інтеграція африканських економік (ст. 3 (j)) [5].

У преамбулі Африканської хартії прав людини і народів 1981 р. (далі – Африканська хартія) африканські держави-члени Організації Африканської Єдності висловили переконання щодо необхідності приділяти особливу увагу праву на розвиток і що громадянські та політичні права не можуть бути відокремлені від економічних, соціальних і культурних прав у їхньому розумінні, а також в їхній універсальності [6].

У статті 22 Африканської хартії закріплено положення, згідно з яким всім народам гарантується право на свій економічний, соціальний та культурний розвиток при належній повазі до їхньої свободи і самобутності та при рівноправному користуванні спільною спадщиною людства. На держави покладається зобов'язання, на індивідуальній або колективній основі, забезпечувати здійснення права на розвиток. Крім того, статтею 24 Хартії передбачено, що всі народи мають право на загальне задовільне навколишнє середовище, сприятливе для їхнього розвитку.

Слід погодитися з думкою Ромола Адеола (Romola Adeola), який зазначив, що з текстуального прочитання статті 22 Африканської хартії випливають три різні види розвитку. Перший – це економічний розвиток. Фактично, стаття 22 Африканської хартії чітко вказує на те, що економічні можливості народів у державі повинні бути покращені. Індекс для вимірювання реалізації державою економічної складової цього права може бути отриманий з критичного аналізу адекватності рівня життя народів, що проживають у державі. З цією метою право на розвиток синтезує існуючі права, такі як право на достатній життєвий рівень, право на працю та участь. Стаття 22 також чітко говорить, що розвиток не можна розглядати просто як економічне зростання. Отже, це також вимагає, щоб держава забезпечувала розвиток у соціальній та культурній сферах [7, с. 37].

Варто також зазначити, що на думку Керол Сі Нганг (Carol C Ngang) «всупереч розумінню Сенгупти, що мати право означає мати претензію на будь-що (що породжує позитивний обов'язок щодо виконання), право на розвиток в Африці тягне за собою не тільки позитивне очікування досягнення певного матеріального права, а й негативний обов'язок захищати право на розвиток від порушення» [8, с. 7].

Надалі право на розвиток знайшло своє закріплення в положеннях, прийнятій в 1990 році, Африканської хартії прав і добробуту дитини. Зокрема статтею 5 (виживання і розвиток) передбачено, що кожна дитина має невід'ємне право на життя. Це право охороняється законом. Держави-учасниці цієї Хартії забезпечують, наскільки це можливо, виживання, захист і розвиток дитини. Крім того, смертний вирок не виноситься за злочини, вчинені дітьми. Аналіз цих положень свідчить про те, що на держави покладається зобов'язання забезпечувати не лише право на роз-

виток дитини – духовний, соціальний, економічний, культурний, але й створювати умови, що забезпечують її фізичне існування, що в свою чергу передбачає реалізацію інших прав, гарантованих у Хартії.

У 2003 році було прийнято Протокол до Африканської хартії прав людини і народів про права жінок в Африці, також відомий як Протокол Мапуту про права жінок. Протокол гарантує широкі права жінок, включаючи право брати участь у політичних процесах, на соціальну і політичну рівність з чоловіками, покращену автономію у прийнятті рішень щодо репродуктивного здоров'я та припинення шкідливих традиційних практик, таких як каліцтво жіночих статевих органів. Він охоплює широке коло громадянських, політичних, економічних, соціальних, культурних та екологічних прав і вважається одним з найбільш прогресивних інструментів прав людини у всьому світі [10].

У статті 19 Протоколу гарантується право на сталий розвиток. Зокрема передбачено, що жінки мають право повною мірою користуватися своїм правом на сталий розвиток. У зв'язку з цим держави-учасниці вживають усіх належних заходів для того, щоб: впровадити гендерну перспективу в процедури планування національного розвитку; забезпечити участь жінок на всіх рівнях у концептуалізації, прийнятті рішень, реалізації та оцінці політики і програм розвитку; сприяти доступу жінок до таких виробничих ресурсів, як земля, і контролю над ними, а також гарантувати їх право на власність; сприяти доступу жінок до навчання, розвитку навичок і дорадчих послуг на сільському та міському рівнях, щоб забезпечити жінкам більш високу якість життя та зменшити рівень бідності серед них; враховувати показники людського розвитку, які особливо стосуються жінок, при розробці політики і програм розвитку; і забезпечити, щоб негативні наслідки

глобалізації та будь-які несприятливі наслідки впровадження торгово-економічної політики і програм були зведені до мінімуму для жінок [10].

2006 рік було ознаменовано прийняттям Африканської молодіжної хартії (далі – Хартія 2006 р.) [11], що представляє собою політико-правову основу, яка слугує для забезпечення стратегічних рамок і напрямів діяльності з розширення прав і можливостей молоді та розвитку на континентальному, регіональному і національному рівнях по всій Африці. Хартія відповідає зусиллям Комісії Африканського Союзу, спрямованим на забезпечення ефективної участі молоді у процесах розвитку, і є частиною зусиль з реалізації її Стратегічного плану (2004-2007), спрямованого на власну інституційну трансформацію, посилення впливу на континенті та покращення робочих відносин з регіональними економічними співтовариствами і міжнародними партнерами у сфері розвитку [12].

Статтею 10 Хартії 2006 р. проголошено право кожної молодої особи на соціальний, економічний, політичний і культурний розвиток з належною повагою до її свободи та самобутності і рівного користування спільним надбанням людства. З цією метою держави-учасниці заохочують молодіжні організації керувати молодіжними програмами та забезпечувати здійснення права на розвиток. Держави-учасниці також здійснюють заохочення засобів масової інформації (ЗМІ) до поширення інформації, яка несе економічну, політичну, соціальну і культурну користь молоді; сприяння розвитку молодіжних ЗМІ для поширення інформації серед молоді; заохочення міжнародного співробітництва у виробництві, обміні та розповсюдженні інформації як з національних, так і з міжнародних джерел, що має економічну, соціальну та культурну цінність для молоді; забезпечення доступу до інформації, освіти та навчання для молодих людей, щоб вони

дізналися про свої права та обов'язки, навчалися демократичним процесам, громадянству, прийняттю рішень, управлінню та лідерству тощо [11].

У червні 2024 р. Африканська комісія з прав людини і народів, на своїй 79-тій черговій сесії, визнаючи, що право на розвиток є невід'ємним правом людини, також вирішила уповноважити Робочу групу з економічних, соціальних і культурних прав в Африці розглянути питання про розробку всеосяжних Загальних зауважень щодо права на розвиток, адаптованих до специфічного контексту Африки і таких, що слугуватимуть орієнтиром для реалізації та заохочення права на розвиток на всьому континенті [13].

Важливо також зазначити, що регіональні судові та правозахисні органи конкретизували зміст права на розвиток шляхом судового тлумачення. Зокрема, у справі Центр розвитку прав меншин (Кенія) та Міжнародна група з прав меншин від імені Ради добробуту Ендоройс проти Кенії (276/03) Африканська комісія з прав людини і народів дійшла висновку щодо порушення державою-відповідачем статті 22 Африканської хартії [14].

У цій справі заявники стверджували про порушення, пов'язані з виселенням корінної громади Ендоройс з їхніх споконвічних земель, ненаданням їм адекватної компенсації за втрату майна, порушенням пастушої діяльності громади та порушенням права на сповідування своєї релігії і культури, а також загального процесу розвитку народу Ендоройс. Щодо права на розвиток, то заявники стверджували, що означене право Ендоройс було порушено внаслідок нездатності держави-відповідача належним чином залучити їх до процесу розвитку та нездатності забезпечити постійне покращення добробуту громади Ендоройс. Також зазначалося, що з моменту виселення з заповідника в Ендоройс зменшився набір варіантів вибору та можливостей,

доступних для них. Відповідно відсутність вибору у громади прямо суперечить гарантіям права на розвиток. У цій справі також стверджувалося, що держава-відповідач не прийняла підхід до економічного зростання, заснований на правах людини, який наполягає на розвитку у спосіб, що відповідає і сприяє реалізації прав людини та праву на розвиток через адекватні і попередні консультації. У підсумку, розвиток Ендоройс як народу постраждав в економічному, соціальному та культурному плані.

Розглядаючи дану справу, Африканська комісія дійшла висновку, що право на розвиток є двоєдиним критерієм – одночасно конститутивним та інструментальним, або є одночасно і засобом, і метою. Порушення процесуального або матеріального елементу є порушенням права на розвиток. Виконання лише одного з двох елементів також не задовольняє право на розвиток. Африканська комісія також прийняла аргументи заявників про те, що визнання права на розвиток вимагає дотримання п'яти основних критеріїв: воно має бути справедливим, недискримінаційним, партисипативним, підзвітним і прозорим, причому справедливість і вибір є важливими, наскрізними темами права на розвиток.

У підсумку, Комісія резюмувала, що держава-відповідач несе відповідальність за створення умов, сприятливих для розвитку народу. Ненадання адекватної компенсації та пільг, або придатної землі для випасу худоби вказує на те, що держава-відповідач не забезпечила належного врахування інтересів Ендоройс у процесі розвитку, чим порушила статтю 22 Хартії [14].

Варто також акцентувати щодо діяльності Співтовариства розвитку Південної Африки (далі – САДК) у сфері забезпечення права на розвиток. Так зокрема, Договір про створення Співтовариства розвитку Південної Африки, який був при-

йнятий у 1992 році і набув чинності в 1993 році не містить конкретних положень щодо права на розвиток, хоча серед інших його цілей є забезпечення розвитку і досягнення економічного зростання, подолання бідності, поліпшення якості життя в САДК і підтримка соціально незахищених верств населення (ст. 5) [15].

У 2003 році на Саміті в Дар-ес-Саламі, глави держав і урядів САДК, враховуючи цілі Співтовариства, викладені в статті 5 Договору, прийняли Хартію основних соціальних прав у САДК, головною метою якої є підвищення рівня життя людей [16]. У тому ж дусі в 2008 році був прийнятий Протокол САДК з питань гендеру і розвитку. По суті, зміст цього протоколу схожий на статтю 19 Протокол Мапуту про права жінок, хоча в ньому відсутнє конкретне положення щодо права на розвиток жінок [17].

Окремо слід зазначити, що право на розвиток також прямо визнано в конституціях низки африканських держав, як-от: Республіка Малаві, Федеративна Демократична Республіка Ефіопія, Республіки Уганда та ін.

Так зокрема, Конституцією Республіки Малаві (ст. 30) передбачено, що всі люди і народи мають право на розвиток а, отже, на користування економічним, соціальним, культурним і політичним розвитком, а жінкам, дітям та особам з інвалідністю приділяється особлива увага при здійсненні цього права. У зв'язку з цим, держава має вживати всіх необхідних заходів для здійснення права на розвиток, що включають: забезпечення рівних можливостей для всіх у доступі до основних ресурсів, освіти, охорони здоров'я, продовольства, житла, зайнятості та інфраструктури. Держава також вживає заходів для проведення реформ, спрямованих на ліквідацію соціальної несправедливості і нерівності; несе відповідальність за дотримання права на розвиток і обґрунтовує свою політику відповідно до цієї відповідальності [18].

У Конституції Федеративної Демократичної Республіки Ефіопія право на розвиток гарантовано у статті 43, відповідно до якої народи Ефіопії в цілому і кожна нація, національність і народ Ефіопії зокрема мають право на підвищення рівня життя та сталий розвиток. Громадянам гарантується право на участь у національному розвитку і, зокрема, на отримання консультацій щодо політики та проєктів, які впливають на їхню громаду. Також передбачається, що всі міжнародні угоди і відносини, які укладаються, встановлюються або здійснюються державою, повинні захищати та забезпечувати право Ефіопії на сталий розвиток, а основною метою діяльності у сфері розвитку є посилення спроможності громадян до розвитку і задоволення їхніх основних потреб [19].

Конституція Республіки Уганда 1995 р. також захищає право на розвиток. З метою сприяння швидкому і справедливому розвитку держава заохочує приватну ініціативу і опору на власні сили. Держава також вживає всіх необхідних заходів для залучення народу до розробки і здійснення планів та програм розвитку; надає найвищий пріоритет прийняттю законодавства, що встановлює заходи, які захищають і зміцнюють право народу на рівні можливості у розвитку; стимулює сільськогосподарський, промисловий, технічний і науковий розвиток шляхом проведення відповідної політики та прийняття відповідного законодавства тощо [20].

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, можемо констатувати, що в межах африканського регіону створено правове підґрунтя щодо забезпечення права на розвиток. Окремі аспекти, присвячені цьому питанню закріплені в положеннях регіональних угод з прав людини, як-от: Африканська хартія прав людини і народів 1981 р., Африканська хартія прав і добробуту дитини 1990 р., Протокол до Африканської хартії прав людини

і народів про права жінок в Африці 2003 р., Африканська молодіжна хартія 2006 р. тощо), резолютивних документів, а також у низці конституційних актів держав (Малаві, Ефіопія, Уганда та ін.). Так зокрема, Африканська молодіжна хартія 2006 р. слугує для забезпечення стратегічних рамок і напрямів діяльності з розширення прав і можливостей молоді та розвитку на континентальному, регіональному і національному рівнях по всій Африці; Протоколом Мапуту про права жінок передбачено право жінок повною мірою користуватися своїм правом на сталий розвиток тощо. Крім того, зміст досліджуваного права конкретизовано в практиці регіональних судових і правозахисних органів.

У статті охарактеризовано положення міжнародно-правових актів, прийнятих у межах міжнародних регіональних африканських організацій, зокрема Африканського Союзу і Південноафриканського співтовариства розвитку щодо закріплення права на розвиток (Установчий акт Африканського Союзу 2000 р., Африканська хартія прав людини і народів 1981 р., Африканська хартія прав і добробуту дитини 1990 р., Протокол до Африканської хартії прав людини і народів про права жінок в Африці 2003 р., Африканська молодіжна хартія 2006 р., Договір про створення Співтовариства розвитку Південної Африки 1992 р., Хартія основних соціальних прав у САДК тощо). Вказано, що означеними актами, зазвичай, прямо закріплено право на розвиток. Визначено, що в статті 22 Африканської хартії прав людини і народів 1981 р. право на розвиток включає три види розвитку – економічний, соціальний і культурний. Зазначено, що в 2024 р. Африканська комісія з прав людини і народів уповноважила Робочу групу з економічних, соціальних і культурних

прав в Африці розглянути питання про розробку всеосяжних Загальних зауважень щодо права на розвиток, адаптованих до специфічного контексту Африки і таких, що слугуватимуть орієнтиром для реалізації і заохочення права на розвиток на всьому континенті. Встановлено, що право на розвиток прямо визнано в конституціях низки африканських держав, як-от: Республіка Малаві, Федеративна Демократична Республіка Ефіопія, республіки Уганда та ін. Акцентовано увагу на практиці регіональних правозахисних органів, що конкретизували зміст права на розвиток шляхом судового тлумачення, зокрема справи «Центр розвитку прав меншин (Кенія) та Міжнародна група з прав меншин від імені Ради добробуту Ендройс проти Кенії» (276/03), в якій Африканська комісія з прав людини і народів дійшла висновку щодо порушення держава-відповідачем статті 22 Африканської хартії.

Ключові слова: міжнародні організації, права людини, правова основа, розвиток, судовий прецедент.

Levchenko M. Ensuring the right to development within the African region

The article describes the provisions of international legal instruments adopted within the framework of international regional African organisations, in particular, the African Union and the Southern African Development Community, which enshrine the right to development (the Constitutive Act of the African Union of 2000, the African Charter on Human and Peoples' Rights of 1981, the African Charter on the Rights and Welfare of the Child of 1990, the Protocol to the African Charter on Human and Peoples' Rights on the Rights of Women in Africa of 2003, the African Youth Charter of 2006, the Treaty establishing the Southern African Development

Community of 1992, the Charter of Fundamental Social Rights in SADC, etc.) It is indicated that these acts, as a rule, directly enshrine the right to development. It is determined that in Article 22 of the African Charter on Human and Peoples' Rights of 1981, the right to development includes three types of development – economic, social and cultural. It is noted that in 2024 the African Commission on Human and Peoples' Rights mandated the Working Group on Economic, Social and Cultural Rights in Africa to consider the formulation of comprehensive General Comments on the Right to Development, adapted to the specific context of Africa and serving as a guide for the implementation and promotion of the right to development across the continent. It is noted that the right to development is explicitly recognised in the constitutions of a number of African States, such as: The Republic of Malawi, the Federal Democratic Republic of Ethiopia, the Republic of Uganda, and others. It is focused on the practice of regional human rights bodies which have specified the content of the right to development through judicial interpretation, in particular, the case of Centre for Minority Rights Development (Kenya) and Minority Rights Group International on behalf of Endorois Welfare Council v. Kenya (276/03), in which the African Commission on Human and Peoples' Rights concluded that the respondent State had violated Article 22 of the African Charter.

Key words: international organisations, human rights, legal framework, development, judicial precedent.

Література:

1. Report of the Secretary-General and the United Nations High Commissioner for Human Rights (Right to development) A/HRC/54/38. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/g23/131/50/pdf/g2313150.pdf> (дата звернення: 18.12.2024).

2. United Nations: Special Rapporteur on the right to development. URL: <https://www.ohchr.org/en/special-procedures/sr-development> (дата звернення: 18.12.2024).

3. Carol C Ngang, Serges Djoyou Kamga & Vusi Gumede. Introduction: The right to development in broad perspective. Perspectives on the Right to Development. Pretoria University Law Press, 2018. 415 p. URL: <https://directory.doabooks.org/handle/20.500.12854/56060> (дата звернення: 18.12.2024).

4. Declaration on the Right to Development adopted 04 December 1986 by General Assembly resolution 41/128. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/declaration-right-development> (дата звернення: 18.12.2024).

5. Constitutive Act of the African Union. URL: https://au.int/sites/default/files/pages/34873-file-constitutiveact_en.pdf (дата звернення: 18.12.2024).

6. African Charter on Human and Peoples' Rights 1981. URL: <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%201520/volume-1520-I-26363-English.pdf> (дата звернення: 18.12.2024).

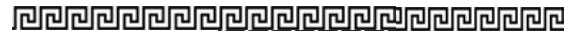
7. Romola Adeola. The right to development under the African Charter: Is there an extraterritorial reach? Perspectives on the Right to Development. Pretoria University Law Press, 2018. 415 p. URL: <https://directory.doabooks.org/handle/20.500.12854/56060> (дата звернення: 18.12.2024).

8. Ngang C. C. Towards a right-to-development governance in Africa. Journal of Human Rights. 2017. 17(1). Pp. 107–122. <https://doi.org/10.1080/14754835.2016.1274645> (дата звернення: 18.12.2024).

9. African Charter on the Rights and Welfare of the Child. URL: <https://au.int/en/treaty-category-tags/human-rights-treaties> (дата звернення: 18.12.2024).

10. Protocol to the African Charter on Human and Peoples' Rights on the Rights of Women in Africa 2003. URL: <https://au.int/en/treaties/protocol-african-charter-human-and-peoples-rights-rights-women-africa> (дата звернення: 18.12.2024).

11. African Youth Charter. URL: https://au.int/sites/default/files/treaties/7789-treaty-0033-_african_youth_charter_e.pdf (дата звернення: 18.12.2024).

12. *Summary of the African Youth Charter*. URL: https://www.youthpolicy.org/uploads/documents/2006_Summary_Of_African_Youth_Charter_Eng.pdf (дата звернення: 18.12.2024).

13. *Resolution on the preparation of a General Comment on the right to development in Africa – ACHPR.Res.586 (LXXIX) 2024*. URL: <https://achpr.au.int/en/adopted-resolutions/resolution-preparation-general-comments-right-development> (дата звернення: 18.12.2024).

14. *Centre for Minority Rights Development (Kenya) and Minority Rights Group (on behalf of Endorois Welfare Council) / Kenya – 276/03*. URL: <https://achpr.au.int/en/decisions-communications/centre-minority-rights-development-kenya-and-minority-rights-group-27603> (дата звернення: 18.12.2024).

15. *Treaty establishing the Southern African Development Community*. URL: <https://www.wipo.int/wipolex/en/text/201607> (дата звернення: 18.12.2024).

16. *Charter of Fundamental Social Rights in SADC*. URL: <https://caselaw.ihrrda.org/entity/1ekgoexjp4lsi5l34cxfsckerk9?file=1511970072896x7mрnauв6whl159gnqr27qfr.pdf&raw=true&page=1> (дата звернення: 18.12.2024).

17. *SADC Protocol on Gender and Development*. URL: <https://jaolex.jao.org/docs/pdf/mul188953.pdf> (дата звернення: 18.12.2024).

18. *Constitution of Malawi*. URL: <https://www.malawi.gov.mw/index.php/resources/documents/constitution-of-the-republic-of-malawi> (дата звернення: 18.12.2024).

19. *Constitution of the Federal Democratic Republic of Ethiopia*. URL: <https://ecnl.org/sites/default/files/files/2021/EthiopiaConstitution.pdf> (дата звернення: 18.12.2024).

20. *The Constitution of the Republic of Uganda 1995*. URL: <https://ulii.org/akn/ug/act/statute/1995/constitution/eng@2023-12-31> (дата звернення: 18.12.2024).

